

Vad har orsakat de svaga substantivens formutveckling?

När kausbøjningen i svenskan upphörde vid medeltidens slut antog substantiven som grundform antingen den gamla nominativen eller akkusativen. Dessa små ändelser har gett upphov till både omfattande och komplicerade diskussioner hos bl.a. Bengt Hesselman, Ivar Ståhle och Sigurd Fries. Dessa tre forskare behandlar ämnet uttömmande, men ur olika synvinklar, och jag ska i det följande utgå ifrån deras teorier och förklaringar. Jag har även själv undersökt svaga feminina substantiv i isländskan, där jag delvis berör samma spörsmål som nämnda forskare.

Nominativformen är den som generellt blivit den allmänna vad gäller de svaga femininerna (t.ex. *tunga*).¹ Detta måste dock sägas gälla riksspråket, eftersom regionala variationer finns.² Hos de flesta starka femininer var skillnaden i böjning i akkusativ och nominativ redan i äldre fornsvenska (och motsvarande andra nordiska språk vid samma tid) upphävd.³ De starka maskulinerna genomförde i regel akkusativen (t.ex. blev *fisker* till *fisk*), medan de svaga maskulinerna har gått olika vägar.⁴

Geografiskt fördelar sig de två varianterna enligt följande: nominativen (-e) tillämpas genomgående i syd och väst, medan man i de nord- och östsvenska målen normalt har akkusativen (-a). Nominativen förekommer dock även där i vissa ordkategorier.⁵ Riksspråket följer i huvudsak den sydsvenska fördelningen (med -e).⁶

Det uppsvenska tillståndet (med -a) var rätt allmänt under 1600- och 1700-talen.⁷ Det religiösa språket präglades av Gustav Vasas bibel 1541 som tillämpade den gamla kausbøjningen. Detta gav de bibliska oblika a-formerna, som var betydligt vanligare än nominativens e-former, en ton av allvar och uppsvensk auktoritet. På så sätt kom de uppsvenska a-formerna att känneteckna en högt ansedd sociolekt.⁸

Trots denna tyngd hos a-formerna har i synnerhet sakorden ändrat sin grundform till -e. På 1700-talet dominerade e-formerna som uppslagsord i svensk lexikografi.⁹ Dock tillämpades e-formerna sällan i praktiken eller i uppländskt tal, och Ståhle menar att att "e-formerna trängde fram i hägn av modersmålsundervisning och språkvård".¹⁰

¹ Hesselman, Bengt: Studier i svensk formlära.2. Nominativ och akkusativ i svenska substantiv. I: *Nysvenska studier. Tidskrift för svensk stil- och språkforskning*. Bengt Hesselman och Olof Östergren (utg.). 1931, s 201.

² Se t.ex. Fries, Sigurd: De svaga femininernas formutveckling – strukturellt betingade förändringar eller högprestigeformers inflytande? I: *Studier i svensk språkhistoria*. Gertrud Pettersson (red.). 1987, s 55.

³ jfr t.ex. Bergman, Gösta: *Kortfattad svensk språkhistoria*. 2:a uppl, 1970, s 45: nom. *graf*– ack.. *graf*.

⁴ Hesselman, s 202.

⁵ *ibid*, s 202.

⁶ Fries, s 55.

⁷ Hesselman, s 208f och Ståhle, s 203.

⁸ Ståhle, s 205, 209.

⁹ *ibid*, s 218f.

¹⁰ Ståhle, s 222.

En annan princip för fördelningen än den geografiska är den som utvecklades av Esias Tegnér d.y. 1891. Enligt denna teori om ”högre genus = högre kasus”, har beteckningar på personer och högre djur generaliserat nominativen (-e), eftersom de ofta var subjekt, medan sakord, abstrakter och ämnesnamn följaktligen antagit akkusativen (-a) eftersom de ofta var objekt och stod efter preposition.¹¹ Denna princip kan enligt Hesselman även konstateras i andra europeiska språk, t.ex. tyskan.¹² Tegnér’s teori som delar in orden i olika genus enligt en fyrgradig skala, kan i en schematisk uppställning kan se ut enligt följande:¹³

1. Genus animatum:
 - a) personord
 - b) djurbeteckningar

2. Genus inanimun:
 - a) genus individuale: sakord
 - b) genus infinitum: abstrakter och ämnesnamn

Denna rangordning bygger på att Tegnér fann att djurbeteckningarna mindre ofta än personorden antagit nominativen, och att sakorden på samma sätt skilde sig från abstrakterna. Personorden skulle gentemot djurbeteckningarna, liksom sakorden gentemot abstrakterna, ha föredragit nominativens -e oftare p.g.a. sina ”högre” genus.¹⁴

Tegnér får medhåll av Hesselman om att personbeteckningar i uppsvenskan oftast får -e, medan sakord och abstrakter får -a.¹⁵ Han menar också att Tegnér’s princip haft betydelse för hela den nordiska språkutvecklingen. Som exempel på detta beskriver Hesselman situationen i isländskan vad gäller feminina substantiv, och menar att de substantiv i i-deklinationen som betecknar levande varelser har bevarat nominativen på -r (t.ex. *brúður*). Från sådana i-stammar har r-nominativen brett ut sig till andra stammar (t.ex. till io-stammarna: *ylgur*), medan sakorden bland i-stammarna (t.ex. *hurð*) har förlorat sin r-nominativ. Istället har dessa i-stammsakord sammanfallit med o-stammarna som oftast är sakord och redan tidigt förlorat skillnaden mellan nominativ och akkusativ.¹⁶ Ragnvald Iversen menar att eftersom r-nominativen blivit ett kännetecken för maskulina substantiv p.g.a. sin talrikladom, har de flesta feminina substantiven förlorat r-ändelsen redan i fornisländskan eller övergått till maskulinum (t.ex. *burður*). Iversen pekar på att endast ett fåtal ord har bevarat r-ändelsen och sitt

¹¹ Se t.ex. Ståhle, s 204 och Hesselman, s 202.

¹² Hesselman, s 202.

¹³ *ibid*, s 228.

¹⁴ *ibid*.

¹⁵ Hesselman, s 211.

¹⁶ *ibid*, s 203. Se även Wessén, Elias: *Isländsk grammatik*. 2:a upplagan, Nytryck i nordiska språk (NNS). Institutionen för nordiska språk, Stockholm, 1992 s 58.

feminina genus, *brúður*, *vættur*, *unnur*, *gríður*, *nauður*, *Úrður* och *rýgur*.¹⁷ De här orden är ovanliga, och deras betydelse har med säkerhet spelat in. De flesta betecknar nämligen något kvinnligt väsen. Jag har själv i en uppsats diskuterat just dessa femininer,¹⁸ och kanske kan man ställa Hesselms tanke på huvudet och föreslå att sakorden har förlorat sin r-ändelse p.g.a. att –r är ett maskulint kännetecken, istället för att säga att de levande varelsena bevarat den just p.g.a. att de är levande varelser? Med andra ord kanske det behövdes en kvinnlig innebörd av orden för att de skulle kunna kvarstå som feminint genus med den maskulina ändelsen –r?

Efter detta sidospår ska jag återkomma till Hesselman som på ett par punkter avviker från Tegnér's uppfattning. Hesselman anser inte att det är ordens ”högre” respektive ”lägre” genus som ligger till grund för valet av grundform, utan att anledningen till abstrakternas övervägande –a och sakordens –e måste sökas på annat håll än i kasusböjningen och denna Tegnér's genusprincip. Hesselman och Tegnér har alltså beröringspunkter, men Hesselman gör en hel del ytterligare iakttagelser.

Hesselms kritik mot Tegnér's princip går främst ut på att den förutsätter att kasusböjningen finns kvar, d.v.s. med –e i nominativ och –a i ackusativ (oblika kasus). Detta gäller för personorden som hade fixerat sitt –e redan innan kasusböjningens upphörande. Dock har sakordens och abstrakternas –a eller –e bestämts först långt efter kasusböjningens försvinnande, i själva verket senare än 1700-talet.¹⁹

Hesselman sammanfattar i sin artikel tre förklaringar till den nämnda vokalväxlingen.²⁰

1. Abstrakterna förekommer av naturlig anledning inte så ofta som sakorden i pluralis. Dåtidens grammatiker förde en aktiv, och enligt Hesselman framgångsrik, agitation för –a i abstrakter och –e i person- och sakord, och deras främsta argument var att plural –ar krävde singularis –e. Även om Hesselman låter påskina att det hos grammatikerna fanns ett motstånd mot ”det förfallna” huvudstadsspråket till fördel för (de egna) dialekterna, var huvudargumentet var alltså den grammatiska regelrättheten, och t.ex. menade Sahlstedt att böjningen *droppa* – *droppar* var en språklig anomali. De ord som fått nominativ –e (alltså sakorden) har verkligen plural på –ar, och i de fall där pluralen inte användes (alltså abstrakterna) har a-formen segrat enligt Hesselman.²¹

¹⁷ Iversen, Ragnvald, 1972: *Norrøn grammatikk*. 7 utg. revidert ved E.F. Halvorsen, 1972, s 59.

¹⁸ Rudholm, Susanne, 1996: *Um kvenkynsord sem enda á –i í nefnifalli eintölu*. Opublicerad akademisk uppsats vid Islands universitet, 1996, s 13.

¹⁹ Hesselman, s 229.

²⁰ *ibid*, s 230. Jag utgår här från Hesselms sammanfattning, men ger en mer omfattande beskrivning av hans förklaringar än han själv gör på just denna plats i sin artikel.

²¹ *ibid*, s 210, 214.

2. Abstrakterna brukas mindre ofta i bestämd form än sakorden. Hesselman har undersökt Bellmans stockholmska som betydligt oftare tillämpat a-formen i obestämd form, men ändelsen -en i bestämd form, t.ex. *droppa – droppen*²².
3. Den skriftliga traditionen bygger på uppsvenska dialekter som har -a på allt utom levande varelser. Skriftspråkstraditionen betyder av olika anledningar mer för abstrakterna än för sakorden.²³

Hesselman anmärker på ytterligare två punkter mot Tegnér's teori om att ordens inbördes "rang" orsakat vokalväxlingen, d.v.s. den gradering som skulle innebära att personord står högre än sakord, liksom sakord har högre rang än abstrakter.

För det första pekar Hesselman på att även abstrakter som av syntaktiska skäl står i nominativ ofta bevarat just nominativformen, t.ex. *det är skada*.²⁴ För det andra menar han att t.ex. *hara* och *fåla* inte är "lägre" djur än t.ex. *oxe* och *orre*, utan att principen för fördelningen är att långstaviga person- och djurbeteckningar får -e, medan de kortstaviga får -a. Vokalbalansen ska ha orsakat att två skilda paradig uppstått inom de svaga maskulinerna: långstavigt *gumse – gumsa*, kortstavigt *maki – maka*. Vidare menar Hesselman att stamvokalerna i, u och o i de kortstaviga orden har utvecklats olika i nominativ och de oblika formerna, medan de långstaviga kvarstått oförändrade i alla former. Detta skulle ha inneburit att de kortstavigas nominativ-i sällan har bevarats till nutiden eftersom den stod isolerad, till fördel för den oblika formen -a.²⁵

Hesselman vill alltså frångå Tegnér's semantiska förklaring till växlingen -a/-e, och istället gå ett steg längre genom att visa att ordens betydelse får vissa bestämda syntaktiska och morfologiska följder.

Ivar Ståhle anknyter till Hesselman's synpunkter, men säger sig vilja anlägga ett annat perspektiv på frågan.²⁶ Ståhle tar upp i stort samma punkter som Hesselman och menar i linje med denne att svenskan redan på 1700-talet "kommit fram till en fördelning som innebar att det abstrakta, obestämbara, kollektiva, opersonliga, som hade inget eller ringa behov av plur. och best. form, föredrog a-formen, medan det konkreta, bestämda, individuella, personliga, gärna fick <-e."²⁷ Till skillnad mot Hesselman ser Ståhle förskjutningen av -an till -en (bestämd form) och -a till -e (obestämd form) i samband med samhälleliga förändringar.²⁸ Han anlägger ett vad jag skulle vilja kalla

²² Hesselman, s 216ff.

²³ *ibid.*, s 211 not 1.

²⁴ *ibid.*, s 230.

²⁵ *ibid.*, s 238ff.

²⁶ Ståhle, s 209.

²⁷ *ibid.*, s 220.

²⁸ *ibid.*, s 216f.

”demokrati-perspektiv” på frågan när han menar att stormaktstidens övergång till frihetstiden innebar att svenska språkets uppgift förändrades från att vittna om den ärorika storhetstiden till att användas i riksdagen som företrädde landets alla delar. Denna demokratisering skulle innebära att det auktoritativa och prestigefyllda uppländska –a får ge vika för –e. De tidigare danska landskapen har under samma tid försvenskats, och universitetet i Lund kom att innebära att själva den språkliga grogrunden inte längre var uppsvensk. I upplysningsanda ska Vetenskapsakademien ha betonat vikten av att deras handlingar blir skrivna på svenska. Detta innebär att svenskan ersätter latinet som fackspråk, vilket både innebär att nya läsekreter vinns och att bidrag kommer från alla yrken och landsändar. Dalin och Linné som kom från de södra landskapen var tidens främsta stilistiska förnyarna, och att de var betydligt mindre präglade av uppsvensk miljö än deras motsvarigheter varit under stormaktstiden.²⁹ Ståhle menar också att det under 1800-talet borde ha skett en förskjutning mot e-formerna eftersom Sverige hade en annan regionalspråklig sammansättning efter förlusten av Finland 1809.³⁰

Ståhle betonar också språkvårdens påverkan. Vid 1800-talets mitt kom även språkforskningen att hävda e-formernas grammatiskt och historiskt riktiga form som nominativ gentemot a-formerna som ursprungligen var ackusativ. Ståhle framhåller att SAOL 1874 var avgörande eftersom författarna uttryckligen ville inskränka a-formerna.³¹

Sigurd Fries diskuterar samma problem som Hesselman och Ståhle, men med avseende på svaga femininer. Fries skiljer på långstaviga och kortstaviga ord, t.ex. *rova* respektive *fluga*.³² I svenskan finns enligt Fries fyra olika manifestationer av dessa ord.³³

1. Båda orden har bevarad kasusböjning
2. Båda har oblikt kasus som grundform: *rovå, flugu*
3. De har olika former: *rova, flugu*
4. Båda står i nominativ: *rova, fluga*

Alla dessa varianter uppfyller förväntningarna utom nummer tre, och det är denna som Fries behandlar. Han menar att nästan alla har sett a-formen som den gamla nominativändelsen, och följaktligen som ett morfologiskt problem.³⁴

Som exempel tar Fries en adverbtyp (adjektivets dativform i netrum singularis) som fungerar som bestämning till vissa verb (som styr dativ); *smaka suro*. Enligt Fries finns inga enhetliga a-former (*sura*) i södra Sverige eller i

²⁹ Ståhle, s 217f.

³⁰ *ibid*, s 223.

³¹ *ibid*, s 222ff.

³² Fries, s 55.

³³ *ibid*, s 56.

³⁴ *ibid*, s 57f.

några stadsmål, utan bara ett fåtal adverb på –a (t.ex. *illa*). Fries slutsats blir därför att typen *sura* inte kan sägas vara någon prestigeform, eftersom den är dialektal, och därför måste det vara fråga om ett strukturellt betingat vokalskifte. När så kasusböjningen upphörde generaliserade de feminina sakorden den oblika formen som reglerades av vokalbalans och manifesterades så i former som *rovå* och *flugu*. Sedan ägde det strukturellt betingade utbytet av –å mot –a rum. Fries förnekar dock inte att sydliga prestigeformer kan ha bidragit till att befästa a-formerna i norr.³⁵

Det finns alltså flera tänkbara förklaringar till de svaga substantivens formutveckling. Tegnér's teori bygger på ordens betydelse medan Hesselman med sin grundliga analys finner att semantik, syntax och morfologi samspelar och varierar mellan olika typer av ord. Ståhle anlägger ett samhällsperspektiv på problemet, medan Fries framhåller att vokalskiftet är strukturellt betingat.

Litteratur:

Bergman, Gösta: *Kortfattad svensk språkhistoria*. 2:a uppl. 1970.

Fries, Sigurd: De svaga femininernas formutveckling – strukturellt betingade förändringar eller högprestigeformers inflytande? I: *Studier i svensk språkhistoria*, Gertrud Pettersson (red.), 1987.

Hesselman, Bengt: Studier i svensk formlära. 2. Nominativ och ackusativ i svenska substantiv. I: *Nysvenska studier. Tidskrift för svensk stil- och språkforskning*. Bengt Hesselman och Olof Östergren (utg.), 1931.

Iversen, Ragnvald: *Norrøn grammatikk*. 7 utg. revidert ved E.F. Halvorsen. 1972.

Rudholm, Susanne: *Um kvenkynsord sem enda á –i í nefnifalli eintölu*. Opublicerad akademisk uppsats vid Islands universitet, 1996.

Ståhle, C.I: Svaga maskuliner i nysvenskan, ett stycke svensk språk- och språkvårdshistoria. I: *Språkform och språknorm. En bok till Bertil Molde på 60-årsdagen den 16 april 1979*. Utgiven av Svenska akademien och Svenska språknämnden. (Skrifter utgivna av Svenska språknämnden. 67.)

Wessén, Elias: *Isländsk grammatik*. 2:a upplagan, Nytryck i nordiska språk (NNS). Institutionen för nordiska språk, Stockholm, 1992.

³⁵ *ibid*, s 59.